

ŞEYX CƏMALƏDDİN ƏL-ƏFQANI VƏ İSLAMÇILIQ CƏRƏYANININ AZƏRBAYCANIN MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATINDA ROLU

Məmmədov Xəqani Məmməd oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: Ş.C.əl-Əfqani, islamçılıq, dil birliyi, din birliyi, milli birlik, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı

XIX əsrin ikinci yarısında şimali Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı maarifçilik və milli hərəkatın inkişafında mühüm rol oynamış ictimai-siyasi cərəyanların meydana gəlməsi və yayılmasına səbəb oldu. İslamçılıq cərəyanının banisi Ş.C.əl-Əfqani islami birlik ideyasını irəli sürərək, “dil və din birliyi” ideyası ətrafında islam dünyasını birləşdirmək, müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizə aparmaq fikrini irəli sürürdü. Onun ideyaları Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının inkişafında, islami birliyin təkamül yolu ilə milli birlik ideyasına çevrilməsində mühüm rol oynadı.

РОЛЬ Ш.ДЖ.АЛ-АФГАНИ И ТЕЧЕНИЯ ИСЛАМИЗМА В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мамедов Хагани

Ключевые слова: Ш.Дж.ал-Афгани, исламизм, национально-освободительное движение, единство языка, религиозное единство, национальное единство.

Во второй половине XIX века развитие капитализма в Северном Азербайджане привело к возникновению и распространению общественно-политических течений, сыгравших важную роль в развитии просвещения и национального движения. Основоположник исламизма Ш.Дж.ал-Афгани выдвинул идею исламского единства и объединения исламского мира вокруг идеи «единства языка и религии» и борьбы против колониального рабства. Его идеи сыграли важную роль в развитии азербайджанского национально-освободительного движения, в превращении исламского единства в идею национального единства.

THE ROLE OF SH.C.AL-AFGHANI AND THE TREND OF ISLAMISM IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF AZERBAIJAN

Mammadov Khagani

Keywords: *Sh.C.al-Afghani, Islamism, national liberation movement, language unity, religious unity, national unity.*

In the second half of the XIX century, the development of capitalism in Northern Azerbaijan led to the emergence and spread of socio-political trends that played an important role in the development of enlightenment and the national movement. The founder of Islamism, Sh.C.al-Afghani, put forward the idea of Islamic unity and put forward the idea of uniting the Islamic world around the idea of "unity of language and religion" and fighting against colonial slavery. His ideas played an important role in the development of the Azerbaijani national liberation movement, in the evolution of Islamic unity into the idea of national unity.

Giriş. XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı milli sənaye burjuaziyası və ziyalı zümərəsinin yetişməsi, xalqın milli-siyasi oyanma prosesinin dərinləşməsi, millətin meydana gəlməsi, maarifçilik və milli hərəkatın sonrakı yüksəlişində mühüm rol oynamış bir sıra ictimai-siyasi cərəyanların geniş yayılması ilə səciyyələnirdi. Yusif Akçura oğlu yazırdı ki, millət anlayışı Avropada meydana gəlmiş, «...İlkin olaraq və ən yüksək dərəcədə Avropa ilə sıx əlaqələrdə və qarşılıqlı münasibətlərdə olan türk tayfaları tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu çoxlu türk tayfalarına osmanlılar adlanan qərb türkləri, Kırım türkləri, Volqa sahillərində yerləşən şimal türkləri, habelə Qafqazdakı azəri türkləri aiddir. Beləliklə, XIX əsrin sonuna yaxın biz «türklərin» bu dörd qrupunda milli təfəkkürün yaranması və yayılmasının şahidi oluruq». [7; s. 10]

Bu dövrdə dünya müsəlmanlarını və türk xalqlarını, o cümlədən də Azərbaycanı əhatə edən panislamizm (islamçılıq) və pantürkizm (türkçülük) cərəyanları geniş yayılmışdır. Şərqdə «İttihadi-islam» (İslam birliyi) adı ilə yayılmış islamçılıq Əhməd Ağaoğlunun fikrincə, Quranın təbiətindən doğsa da, o, siyasi bir cərəyan kimi ancaq Seyid Cəmaləddin əl-Əfqaninin zühuru ilə dünya üzü gördü. İslamın xəstə cəhətinin sağaltmaq məsələsini həllində «... üç cərəyan müşahidə olunur: onlardan birincisi «ifrat mütərəqqiçilər» (yaxud «yeni müsəlmanlar»), ikincisi, «ifrat köhnəpərəstlər», (yaxud «qədimi müsəlmanlar»), üçüncüsü, bu iki cərəyanın arasında orta xətt götürən panislamistlər». Ə.Ağaoğlu göstərir ki, «birincilər çıxış yolunu qeydsiz-şertsiz Avropanı təqliddə, Avropasayağı həyat tərzini qurmaqda, onu eyni ilə Şərqə göçürməkdə görür, ikincilər isə əksinə, keçmişə qayıtmağı üstün tuturdular. «Panislamizm» özünün

daxili məzmununa görə əslində geriyyə dönməkdir, amma göhnəlik girdabında qapanıb qalmaq deyildir. Bu geriyyə dönüş daha inamla, daha böyük qüvvətlə irəliyə atılmaq üçün vasitədir». [4]

«İttihadi-İslam»ın banisi XIX əsr İslam modernizminin başçısı Seyid (yaxud Şeyx) Məhəmməd Cəmaləddin əl-Əfqani (əsl adı Seyid Məhəmməd ibn Səfdər) (1838-1897) olmuşdur. Şərq və Qərb mədəniyyətlərini dərinləndirən mənimsəmiş və özünün fəlsəfi sistemini yaratmış C. əl-Əfqani 1838-ci ildə Həmədan yaxınlığında yerləşən və əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan Əsədabad kəndində ziyalı ailəsində doğulmuşdur. 8 yaşında olarkən atası ilə Kabilə köçmüşdür. Nüfuzlu din xadimi olan atasının sayəsində Kabilədə mükəmməl dini təhsil aldıqdan sonra o, həmin dövrdə Əfqanıstanın müstəqilliyinə çalışan, bir müddət buna nail olan Əmir Dost Məhəmmədin xidmətində olmuş, hətta Baş nazir vəzifəsində də yüksəlmişdir. 1863-cü ildə Əmirin vəfatından bir qədər sonra vərəsə və qəbilə çəkişmələri zamanı oradan uzaqlaşmışdı. "Əfqani" təxəllüsü də onun Əfqanıstandakı siyasi fəaliyyəti ilə bağlı idi. O, ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl öyrənmiş, hər üç dildə elmi əsərlər və məqalələr yazmış, ingilis, fransız və rus dillərinə də bələd olmuşdur. [5; s. 7]

Ömrünü əsasən səyahətlərdə keçirən C.əl-Əfqani bir müddət Hindistanda və Misirdə yaşamış, M.Ə.Rəsulzadənin qeydlərinə görə, Misir Universitetinin professoru vəzifəsində işləmiş, məşhur Ərabi paşa üsyanlarının rəhbərlərindən biri olmuşdur. Sonra o, Hindistana köçüb Heydərabadda məskunlaşmış, ingilislərin təqibi üzündən oranı da tərk etmişdir. C.əl-Əfqani Amerikada da olmuş, sonra Parisə qayıtmış, bir müddət qəzetçiliklə və publisistika ilə məşğul olmuşdur. Hindistanın azadlığı uğrunda mübarizəni öz əsərlərində təbliğ etməsi onu Qərb müstəmləkəçilərinin qorxulu və təhlükəli düşməni kimi tanıtmışdır. Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid onu Türkiyəyə dəvət edir, İstanbulun zəngin insanlar yaşayan Nişantaşı məhəlləsində ev ilə təmin edir, ona ayda iki min lirə təqaüd də ayırır. Əbdülhəmidin himayəsində olmasına baxmayaraq, C.əl-Əfqani milli-azadlıq hərəkatının ideoloqu olan qorxulu, inqilabi əhval-ruhiyyəli, təhlükəli azad fikirli şəxs kimi müsəlman ölkələrinin despotik monarxlarını çox narahat edirdi. Hətta İran şahı Nəsrəddin şahın 1896-cı ildə özünün yaxın adamlarından olan Mirzə Rza Həmədani tərəfindən öldürülməsinə baxmayaraq, sui-qəsdə onun da əlinin olmasından şübhələnərək onu istintaqa cəlb etmişdilər, onun özü də 1897-ci ildə İstanbulda müəmmal şəkildə vəfat etmişdir. [5; s. 7]

Şeyx Cəmaləddin əl-Əfqani yazırdı ki, "İslamın müasir halını başı İstanbulda qərar tutan, bir əli Şimali Afrikaya, digəri Krım və Orenburqdan Çinə qədər uzadılan, ayaqları qərbi Asiya boyunca gedən, bütün əzaları əzilmiş və eybəcər hala salınmış nəhəng xəstə bir bədənə bənzətmək olar... Vəzifə:mübahisə etmək deyil, parçalanıb tökülməkdə olan bu bədəni müalicə

etmək, onu hərəkətə gətirməkdir”. [4] C.əl-Əfqaniyə qədər və onun müasirləri olan, islam dinini hakim siniflərin mənafeyinə uyğunlaşdırmağa çalışan bir çox müsəlman alimləri və ziyalıları islam aləminin geriliyi, onun burjua qərbinin zülmünə məruz qalması və s. haqqında mübahisələr etmiş, “islamiyyətin xəstəliyinin” səbəblərini müxtəlif cür izah etmiş, onun “müalicəsi” üçün müxtəlif yollar, üsul və vasitələr irəli sürmüşdülər.

Cəmaləddin əl-Əfqani israr edirdi ki, “aləmi-islamın tənəzzülünün səbəbi” nə islam dini, nə Quran, nə də şəriətdir. Günahgar “islamı eybəcər hala salanlar”-üləmələr, “şəriəti yaramaz edənlər-qazılar və müsəlman dövlətlərinin müstəbid hökmdarlarıdır. Onun fikrincə islam maarif, mədəniyyət, demokratiya, azadlıq və bərabərlik kimi keyfiyyətlərlə əlaqədardır, islam “dövrün ruhuna zidd deyildir”. O, “sökülüb-tökülməkdə olan nəhəng bədəni”-islam aləmini hərəkətə, fəaliyyətə gətirmək üçün islam dinini olduğu kimi, mükəmməl surətdə öyrənməyi, dərk etməyi, onu “tərzi hərəkətin və əxlaqın” çıxış nöqtəsi saymaqla müsəlmanlar arasında maarif, elm və sənayenin yayılmasına, onların tərəqqisinə çalışmanın zəruri olduğunu bildirirdi. C.əl-Əfqaninin fikrincə, “İslam elm və fənlə, nur və həqlə qaimdir”, həqiqi islamiyyət elmlərin nuru və fənlərin şüası ilə təzahür edər. Vaxtı ilə Avropa elmləri və fənləri məhz müsəlmanlardan əxz və kəsb etmişdir. Bu iş üçün “Avropaya müraciət edirsək, öz malımızı geri istəmiş olarıq”. O, bunun üçün islamın mahiyyətini anlayan, Quran və hədislərin, şəriətin elmi şərhini verməyə qadir olan, islamı xristianlığın hücumlarından qoruya bilən yeni uləmələr, ziyalılar yetişdirmək, bu məqsədlə yeni məktəblər, mədrəsələr, universitetlər və s. təsis etmək lazım olduğunu bildirirdi.[8; s.131]

Şeyx Cəmaləddinə görə , islamiyyət tarixən və mahiyyətcə Avropanın dövlət idarəçilik üsullarına , onların siyasi təşkilat formalarına zidd deyildir. İslam “üsuli-məşvərət və “ictimai –ümmət”ə yad olmayıb, əksinə, bunların əsasını təşkil edir. Müsəlmanlar öz dinlərini, tarixlərini mükəmməl bilsələr, dərk edərlər ki, zülm və cəbrə əsaslanan idarə üsulu islamiyyətə ziddir. Bu gün müsəlmanların, müsəlman alimlərin ən birinci vəzifəsi “islamı xürafat yükü altından qurtarmaq, islamiyyəti olduğu kimi həqiqi və fəzaili ilə göstərməkdir... Bunun üçün ən doğru vasitə yeni üsul və fənlərlə mücəhhəz olaraq həqiqi-islamiyyəti siyasi, ictimai, iqtisadi və əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən mütləq etməkdir. İştə ancaq o zaman aləmi-islam özünə müsaid və əmrəzina ilac bulacaqdır”. [8; s.131]

Cəmaləddin əl-Əfqaninin fikrincə, cəhalətin, mövhumatın əleyhinə, maarif, elm və mədəniyyətin lehinə olan islamiyyət müsəlmanların birliyini, vəhdətini tələb edir. Müsəlman aləmini islam bayrağı altında vahid bir cəbhədə birləşdirmək nəinki mümkündür, bu təbii və zəruridir. O, “ittihadi-islam”-müsəlmanların mənəvi, mədəni, siyasi birliyi yolu ilə xristian qərbinə, Avropa kapitalizminə qarşı vahid cəbhə yaratmaq fikrini irəli sürürdü. C.əl-Əfqani

deyirdi ki, müsəlmanların siyasi cəhətdən vahid bir xilafətdə birləşdirilməsi mümkün olmazsa, ilk dövrlərdə bu birliyi islam konfederasiyası formasında meydana gətirmək mümkündür.

Cəmaləddin əl-Əfqani islamda azadfikirliliyi mümkün və zəruri hesab edir, islamın tənəzzülünün səbəblərini araşdırmağa və onun qarşısını almağa çalışırdı. O, müsəlmanları ehkamlardan uzaqlaşmağa, təriqət parçalanmalarına son qoymağa, Qərbin elmi, mədəni nailiyyətlərini mənimsəməyə çağırırdı. Şeyx Cəmaləddin millətin birliyi və həmrəyliyi üçün iki mühüm amili: dil və din birliyini əsas götürürdü. O yazırdı: «...Dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir...Dil birliyindən hasil olan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha artıqdır». O, qeyd edirdi ki, «Dil birliyi olmasa, milli vəhdətin həqiqi mənası və həyati gücü də ola bilməz. Dil birliyi insanlar arasında son dərəcə böyük gücə - qüvvəyə malik olan əsas əlaqə vasitəsidir».[2; s.26-27]

Şeyx Cəmaləddin əl-Əfqani müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizədə millətçilikdən bir silah kimi istifadə olunmağın əleyhinə idi. O, bütün müsəlmanların bir hakimiyyət altında birləşməsinə inanırdı, kökə qayıdışı mühüm vasitə kimi qiymətləndirirdi. Əfqani Hindistanda fars dilində nəsr olunan “Cəmalıyyə məqalələri” məcmuəsində “Nəslin (millətin) birliyinin fəlsəfəsi” adlı məqaləsində yazırdı ki, millətdən kənar da xoşbəxtlik, dinsiz isə millət yoxdur. C.əl-Əfqani yazırdı ki, islam birliyinə təkə milli birlik kimi deyil, imperiyaya qarşı mübarizədə siyasi birlik, müttəfiqlik kimi yanaşmaq lazımdır. O deyirdi ki, tərəqqinin, müstəqilliyin birinci və başlıca şərti xalqın elmə yiyələnməsidir. Böyük mütəfəkkir bildirirdi ki, “Dünya elm üstündə bərqərar olur... Elm bir nəfərin gücünü on nəfərə, min və on min nəfərə bərabər edir.” [8; s.35]

Cəmaləddin əl-Əfqani islam dünyasının dirçəlişi və yüksəlişi üçün milli özünüdərkə vacib hesab edir, islam dünyasının mövcudluğuna və inkişafına olan ümidləri milli özünüdərkətmə şüuru və müsəlmanların milli tərəqqisi ilə əlaqələndirirdi. O, müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizədə millətçilikdən bir silah, vasitə kimi istifadə olunması mövqeyindən çıxış edir, bütün imperiyaların, müstəmləkəçi ölkələrin dağılmalı olduğu fikrini qətiyyətlə müdafiə edirdi. C.əl-Əfqani Şərq dünyasında ilk dəfə olaraq milli inkisaf ideyasını irəli sürmüş, “Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti” adlı əsərində yazmışdır ki, hər kəs öz millətinin tərəqqisinə nail olmaq istəyirsə, birinci növbədə özünü tanımalıdır, soyuna- kökünə bağlanmalıdır, dilinə, dininə sarınmalıdır. [8; s.35]

Şeyx Cəmaləddin əl-Əfqani dini milli vəhdətin ikinci mühüm vasitəsi hesab edirdi: “İslam elmi dindir, cihad və mübarizə dinidir, yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkəndirmək dinidir, icrət dini və zilləti qəbul etməmək dinidir, məsuliyyət dinidir”-deyirdi.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə olarkən “müsəlman millətlərinin milli şüura sahib olmaları”, islam aləminin yaşaması, inkişaf etməsi üçün “müsəlman xalqlarının şüurlu millətçi olmalarının” vacib olması, dil və din birliyinin zəruri olması, milliyət xaricində səadət olmaması fikirlərini özündə əks etdirən Şeyx Cəmaləddin əl-Əfqaninin məşhur “Vəhdəti cinsiyyə” əsərini türkcəyə çevirib “Türk yurdu” jurnalında çap etdirmişdir. [1; s. 208] M.B.Məmməd zadənin fikrincə Ş.C.Əfqaninin bu fəlsəfəsi “Müsavat” fırqəsinin, onunla birlikdə Azərbaycan milli demokratlarının “ümmətçilikdən” “millətçiliyə” və “islamçılıqdan” “türkçülüyə” keçməsində mühüm rol oynamışdır. [1; s. 208-209]

Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda panislamizm hərəkatının yayılmasını müşahidə etmək haqqında mərkəzdən göstəriş alan yerli jandarm idarələrinin məlumatında göstərilirdi ki, panislamizmi Türkiyə sultanı II Əbdülhəmid və alman imperatoru II Vilhelm müdafiə edir. «İttihadi-İslam»ın məqsədi bütün müsəlmanları birləşdirmək, ruslar və xristianlar arasında islamı yaymaq, Avropa dövlətlərinin siyasətinə müdaxilə etmək və s. ibarətdir. [6; s.48]

Dağılmaqda olan Osmanlı imperiyasının nüfuzunu müsəlman xalqlarının nəzərində artırmaq məqsədi ilə bütün dünya müsəlmanlarının xəlifəsi Sultan Əbdülhəmid (1876-1909) 1892-ci ilin sentyabr ayında C.əl-Əfqanı İstanbula dəvət etdi. C.əl-Əfqanı İstanbula gəlib, orada “İttihadi-islam” cəmiyyətini yaratdı. Bu cəmiyyət müsəlmanlar arasında mövcud olan dini ixtilafları, xüsusilə sünni-şiə ixtilaflarını aradan qaldırmaq və onları müstəmləkə zülmünə qarşı vahid cəbhədə birləşdirməyi öz qarşısına məqsəd qoyaraq, bu yolda bütün müsəlman ölkələrinin yüzlərcə üləmələrinə, ruhanilərinə yazılı müraciət göndərmiş, onları ittihad çağırmışdır.

Sultan Əbdülhəmid və C.əl-Əfqanı dəfələrlə görüşmüş və “İttihadi-İslam”ın prinsipləri əsasında yaranacaq siyasi idarəçiliyin forması haqqında məsələ müzakirə etmişlər. Birləşməsi nəzərdə tutulan müsəlman ölkələrinin siyasi birliyinin mərkəzi İstanbul, ali hakimiyyət orqanı isə konqres olmalı idi. İki məclisdən ibarət təşkil ediləcək bu konqresə hər bir müsəlman ölkəsindən seçki yolu ilə iki nümayəndənin biri yerli hökumət orqanları tərəfindən, digəri isə görkəmli ruhanilər tərəfindən seçilməli idi. Müsəlman ölkələrinə aid bütün mühüm məsələlər bu konqresdə müzakirə olunmalı və onun qərarı qanun formasında həyata keçirilməli idi. C.əl-Əfqanı hər bir məclis üçün ayrı-ayrı rəhbər seçilməsini tələb etdiyi halda, Sultan Əbdülhəmid hər iki məclisin yalnız bir sədrinin olmasını, yəni ali hakimiyyətin xəlifənin əlində -öz əlində cəmlənməsini tələb etmişdir. Bu məsələ üstündə də onların arasında fikir ayrılığı baş vermişdir. [3; s. 75-76] Tarixçi alim S.Süleymanovanın fikrincə, müasir dövrdə fəaliyyət göstərən və Azərbaycan Respublikasının da daxil olduğu “İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı”nın nəzəri əsası məhz C. əl-Əfqanı tərəfindən qoyulmuşdur. [9; s. 64]

Cəmaləddin əl-Əfqani yeni dövrün tələblərinə uyğun formada Quranın, hədislərin şərhini verməyə, islamın ayın və mərasimlərini burjua münasibətləri baxımından mənalandırmağa çalışmış, islam dinində bəzi dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə tərəfdar olmuşdur. O, bütün müsəlman ölkələrində məşrutənin və respublika dövlət quruluşunun bəqərar olması yolunda çalışmış, millətlərin müstəqil həyat tərzini, onların milli mədəniyyət ideyasını müdafiə etmişdir.

Nəticə. Azərbaycanda islamçılıq cərəyanı, Şeyx Cəmaləddinin ideyaları müxtəlif formalarda yayılırdı. Onunla təmasda və ünsiyyətdə olan Azərbaycan ziyahılarından Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Məhəmməd ağa Şahaxtılı, Ö.F.Nemanzadə, M.Sidqi və s., əsərləri ilə tanış olan M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı və s. ziyahılar ictimai-siyasi fikrin inkişafına böyük təsir göstərirdilər. [5; s. 80] Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ideoloqları islamaşmaq deyərəkən, heç də hər hansı din nümayəndəsinə islam dininin zorla qəbul etdirməsinə deyil, islam dininin xurufatdan təmizlənməsinə və Quranın elmi təməl üzərində inkişafını nəzərdə tuturdular.

C.əl-Əfqaninin islamçılıq, “İttihadi-İslam” ideyaları, islamçılıq cərəyanı Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Milli hərəkat liderlərinin ictimai-siyasi inkişafı islam ümmətçiliyindən islam millətçiliyinə, oradan da türk millətçilinə keçidlə nəticələnmişdir.

Ədəbiyyat

1. Boran Əziz. Cümhuriyyətə gedən yol: milli azadlıq hərəkatının aktuallığı, mənbələri, dövrləri və cərəyanları. Bakı, Çapar. 2020, s. 208, 208-209.
2. Əmrahov M. XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Bakı, 2009, s. 35.
3. İbrahimov T.A. (Şahin). İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması və onların fəaliyyəti(1858-1906-cı illər), Bakı, 1967, s. 75-76.
4. «Kaspi» qəzeti, 21 aprel 1900, № 87.
5. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1996, s.7, 80.
6. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 48.
7. Musayev İ., Cəfərova T. «Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və milli-demokratik fikir (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli)». B., 1995, s.10.
8. Mustafayev Q.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, “Maarif”, 1973. s. 35, 129.
9. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat. (XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 2022, s. 64.